

HISTORIEN OM PONTOPPIDANS „FORKLARING“ I DANMARK OG NORGE

AF

MOGENS BRØNSTED

Blandt Det kongelige Biblioteks nyerhvervelser skal her omtales en, der er af særlig interesse som vidnesbyrd om dansk fromhedsliv i ældre tid. Og mere end det: den har forbindelse med et af de ejendommeligste kapitler i Nordens kirkehistorie.

Det drejer sig om en hidtil ukendt udgave af *Erich Pontoppidans* forklaring til Luthers Katekismus, trykt i København 1775. Heri er nu i og for sig intet mærkværdigt; Pontoppidans katekismusforklaring var påbudt som lærebog i dette tidsrum og udkom i en række optryk, hvoraf langt fra alle er repræsenteret i nationalbiblioteket. Afleveringspligten påhvilede i disse år kun de københavnske bogtrykkere og blev ikke efterkommet med overdreven nidkærhed.

Det pågældende exemplar bærer imidlertid ejermærker, som viser at

Foroven: Erich Pontoppidan (1698–1764), anonymt maleri. Frederiksborg. (Udsnit.)

det har tilhørt slægten Brorson. På forsatsbladet står skrevet med forskellig hånd *Christian Brorsen, Ribe* og *C.B. Brorson*. Det første navn kan næppe være andre end salmedigterens søn Chr. Carl Brorson, som i 1773 blev residerende kapellan i sin hjemby; det var digterens ældste søn af andet ægteskab, en mild og tungsindig mand, der døde ugift som sognepræst i Varde. Fra ham er bogen øjensynlig gået i arv til hans brodersøn, juristen Chr. Bagger Brorson (død 1835). Exemplaret er gennemskudt med hvide blade, hvorpå forskellige hænder har anført talrige skriftsteder og suppleringer, åbenbart til brug ved katekiseringen. Det er en præstelig brugsbog, som vi må tænke os at der har været mange af rundt om i dobbeltmonarkiet. Vi skal tage anledning heraf til at meddele nogle oplysninger om udbredelsen af dette navnkundige og omstridte skrift.

Årsagen til dets fremkomst var som bekendt indstiftelsen af den almindelige konfirmation. I 1736, året for reformationens 200-årsjubileum, lod statspietismen kundgøre tvungen og offentlig konfirmering af de unge i stedet for den hidtidige mere tilfældige katekisation. Samtidig overdrog Christian VI sin nyudnævnte hofpræst Erich Pontoppidan at udforme en katekismeforklaring, der kunne tjene som autoriseret lærebog ved konfirmandundervisningen og afløse de mange forskelligartede „forklaringer“, der var i brug rundt om i landet.¹⁾ Det nærmestliggende forbillede var pietismens ophavsmand Ph.J. Spencers „Einfältige Erklärung der christlichen Lehre“, som Missionskollegiet havde ladet oversætte (1728, nyt opl. 1730); og med allusion til dens titel udarbejdede Pontoppidan allerede 1737 sin „Sandhed til Gudfrygtighed, udi en *eenfoldig* og efter Muelighed kort, dog tilstrekkelig *Forklaring* over Sal. Doct. Mort. Luthers Liden Catechismo, indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov at vide og gjøre.“ Titlens begyndelsesord, der gennem Pontoppidan er blevet bevingede, stammer fra Paulus, som i et hyrdebrev til disciplen Titus indleder med at præsentere sig som „Guds tjener og Jesu Kristi apostel for at vække tro hos Guds udvalgte og erkendelse af den *sandhed*, der sigter til *gudfrygtighed*“. Men som Pontoppidans monograf Michael Neiiendam gør opmærksom på,²⁾ rummer disse titelord tillige pietismens program, dens „ortopraksi“: den sande og rette lære skal lede til det fromme og gudfrygtige levned, kundskaben om Gud skal føre til Gud selv.

Efter at manuskriptet var gennemgået og godkendt af en censor (det var professoren i kateketik Chr. Langemach Leth), blev bogen trykt i Vajsenhuset i løbet af 1737 og udsendt med kgl. stadfæstelse 1738. Man lod den fremtræde anonymt, formodentlig i erkendelse af at det ikke var

Titelblad til førsteudg. af Pontoppidans Forklaring til Luthers Katekismus. Hel st.

noget selvstændigt arbejde, men en officiel tillempning af den spenerske forklaring. Pontoppidan selv lod interfoliere et exemplar, hvori han til eget brug noterede tilføjelser og henvisninger til parallelsteder hos Spener og andre (se ill. s. 51); dette håndexemplar blev senere foræret af hans søn kontreadmiral Chr. Fr. Pontoppidan til Holmens kapellan Andreas Krag Holm, der selv syslede med at forfatte lærebøger i katekismus.

Den nye katekismusudlægning er ligesom Speners i form af spørgsmål og svar, suppleret med skriftsteder. Spener selv havde drevet katekisering som en kunst, og i sin „Erklärung“ greb han tilbage til den gamle didaktiske samtaleform. Denne var også blevet forsøgt af flere af Pontoppidans danske forgængere, både i ældre tid og under pietismens begyndende fremstød i 1720'erne; bl. a. var den benyttet i en lille anonym katekismusudgave af Enewald Ewald, Johannes Ewalds fader, der jo hørte til bevægelsens pionerer. Men det nye var, at svarene på de givne spørgsmål nu var autoritative. De fremtrådte ikke som foreslåede løsninger blandt andre, hvorimellem præster og lærere kunne vælge; Hallepietismens udlægninger skulle være de eneste anerkendte, det var et led i den store aktion for at indføre en ensartet kristendomsoplæring overalt i riget.

Naturligvis gik en sådan ensretning ikke smertefrit for sig. Ligesom selve konfirmationstvangen på sine steder vakte modstand, således var der punkter i den nymodens Forklaring, der faldt for brystet. Det gjaldt f. ex. spørgsmålet om forholdet mellem retfærdiggørelsen ved gerninger og ved troen (spørgsm. 321 ff.) og om evnen til at overholde budene („dersom man ret elsker Gud, da baade maa og kand man ved Christi Kraft holde Guds Bud i en Evangelisk Aands Oprigtighed, endskiønt ikke efter Lovens yderste Strenghed, og derfor ey til nogen Fortieneste, men til sin Troes og Kiærligheds Bevisning“, spørgsm. 316). Sådanne passager, hvis forsigtige afvejen man har kaldt en dans på line,³⁾ måtte virke udfordrende på de gammelortodokse.

Stærkest var oppositionen i Jylland, særlig i Ribe stift, hvor den ortodokse pastor Niels Tøxen i Verst ligefrem nægtede at benytte den påbudte lærebog. Da salmedigteren Brorson nogle år efter blev biskop, forsøgte han at tale den genstridige præst til rette, men måtte omsider gennem sin broder Nicolai i København sende indberetning til kirkeinspektionen. Sagen kom for provsteret og afgjordes ved, at kongen personlig greb ind og beordrede en hjælpepræst til pastor Tøxen, hvis han ikke bøjede sig – hvad han ikke ville.⁴⁾ Lige så hårdnakket var modstanden længere mod nord, hvor Niels Tøxens ligesindede broder havde været præst (i Felding og Assing syd for Herning); her blev efterfølgerens forsøg på at gennemtvinge brugen af Pontoppidans bog mødt med gentagne demonstrationer fra sognemændene, og tilslut blev biskop Brorson så oprirret over denne jyske stædighed, at han bad om at den kongelige befaling måtte blive indskærpet under trusel af, at de genstridige skulle „uden videre Proces paagribs og til nærmeste Fæstning henføres for der at arbejde i Jern enten deres Livstid eller saalænge det D. kgl. Maj. allernaadigst behager“! Kirkeinspektionskollegiet fulgte dog ikke den

403 (24) 403	
<p>95. Kænd du elste Gud af dine egne Kræfter? Nej, Guds Haand virker selv Kirætligheds den i mig. F Rom. 5, 5. Guds Kirætlighed er udstøbt i vore Hjerter ved den Hellig Haand.</p> <p>96. Er der nogen Nytte ved at elste Gud? Ja, allerstørste Nytte, thi vi vide, at alle Sing tiens dem til gode, som elste Gud. Rom. 8 28. F</p> <p>97. Kænd da de, som elste Gud, sikkerlig forlade sig paa ham? Ja. Ps. 84, 12. 13. Den Hætte Gud er Soel og Skjold. Herren skal give Naade og Ære, han skal intet got negte dem, som vandre frommeligen. Herren Zebaoth! saligs er det Menneske, som haaber paa sig.</p> <p>98. Hvad er det at forlade sig paa Gud alleene? Det er, med fuld Tillid at overgive sig i Guds Forsøn, vente alt got fra ham, og sætte al sin Sag i hans Haand. Ordsp. 3, 5. Haab paa Herren i dit gandske Hjerte, og forlad dig ikke paa din Forstand.</p> <p>99. Maa man da ey forlade sig paa Mennesker? Nej, thi tit kunde eller vilde de ikke hjelpe. Psal. 146, 3. 4. Forlader eder ikke paa Syrster, paa et Menneskes Davn, hos hvilket er ingen Hælfse.</p> <p>100. Hvorfor skal man da forlade sig paa Gud? Fordi hand er vor almægtige og trofaste Wen.</p> <p style="text-align: right;">Psal.</p>	<p><i>F. Entzimmum eller vanden træn an handen o aff sig vilde, ja i engang luttelig med ilden den maa holdis lende derved. applicatio ad corda nostra.</i></p> <p><i>F. Sætte er de troendis store privileg gium ligesom den onde verdens ulykke er at alting tjener den til gode endogsaa dens gøde.</i></p> <p><i>at qv. deut. 20. v. 1. 2. 3. 4.</i></p>

Fra Pontoppidans håndeksemplar med hans egenhændige tilføjelser. (Oslo Univ.bibl. håndskriftsaml.). Den øverste tilskrift skal anskueliggøre svaret på spørgsmål 95: „det grønne eller vaade træ antendis ikke (el. ei) af sig selv, ja ikke engang lettelig ved ilden den maa holdis lende derved. applic(atio) ad corda nostra“ (=: tillempling på vore hjerter). – Den næste er en uddybning af svaret på spørgsmål 96: „dette er de troendis store privilegium ligesom den onde verdens ulykke er at alting tjener den til gode endogsaa dens gode“ (sml. Augustins ytring: *omnia cooperantur in bonum, etiam peccata*, alting samvirker til det gode, endogså menneskenes synder). – Nederst en henvisning til et bibelsk parallelsted „ad qv(æstionem) 98. deut(eronomium, dvs. 5. Mosebog) 20. v. 1. 2. 3. 4“; der er tale om fortrostheden i Gud når man i krigen står overfor en overmagt, altså en anskuelig situation der kunne tale til børnenes fantasi. Som marginalklammerne t. v. viser, hører kun sp. 98–99 til det obligatoriske pensum. 3/4 størrelse.

sidste drastiske henstilling, men ved et kgl. reskript blev det pålagt amtmanden at bekendtgøre for „disse dels vanvittige og dels egenraadige Bønder“, at det var majestætens udtrykkelige vilje at den nye Forklaring skulle antages overalt. Herefter synes sognefolket at være faldet til føje. Måske rygtedes det hvad bispen havde tiltænkt dem der vægrede sig.

Der er således god mening i, at den nyopdukkede udgave af „Forklaringen“ har tilknytning til den brorsonske familie. Bogen betegner pietismens første samlede frontalangreb; den skulle indfange den opvoksende generation, og der blev hurtigt brug for nye oplag. I den første tid udsendes et hvert år, siden gennemsnitligt hvert andet år; fra perioden op til 1800 har Kgl. Bibl. over 40 udgaver, hvortil kommer fire i norske biblioteker, som ikke er registreret i Ehrencron-Müllers Forfatterlexikon: fra 1746, 1748, 1750 og 1760, alle som originaludgaven på 208 sider.⁵⁾ Flere af disse eksemplarer er interfolierede og fyldt med tilskrifter, der viser hvor stort et arbejde man lagde i tilegnelsen af de lutherske læresætninger og deres udlægning.

Det viste sig også efterhånden, at „Forklaringen“ med sine ikke mindre end 759 spørgsmål og svar krævede flere forudsætninger, end tidens jævne almueskole kunne yde. Den var for vidtløftig og vanskelig for børn – ikke mindst det indviklede afsnit om den tredje trosartikel, helliggørelsen – selvom forfatteren ved at forsyne visse partier med marginalklammer havde søgt at udskille, hvad der kun egnede sig for de mere fremmelige. (Det var disse dele der i folkemunde kom til at hedde „stregstykkerne“; blandt andre mindes Rahbek dem i sine Erindringer, og endnu i Sibberns Gabrielis' Breve tales om en from bondemand, der som konfirmand „var en af dem som kunde sine Ting allerbedst, og endog havde læst mange af Stregestykkerne“!) Måske har bogen virket til at sætte stærkere gang i læse- og lærefærdigheden, og det er vel ikke tilfældigt at nye forordninger om skolevæsenet følger i dens kølvand. Men ofte nok blev resultatet den rene indterpning; en københavnsk borgermand fortæller således om sin konfirmation i Slagelse 1761, at han „læste bogen 108 Gange udenad“.⁶⁾ Fra en lidt senere tid beretter brødrene Ørsted om deres pogeskole i Rudkøbing, at Forklaringen blev indlært så bogstavret, at selv forkortelserne blev overholdt: man måtte ikke udtale Sankt foran apostelnavnene, kun S-t! Og når den lille Adam Oehenschläger læste i sin Forklaring, at „vi maatte ikke lyve, ikke *skuffe*“, skulle han til sin moder for at få at vide, at det ikke drejede sig om et forbud mod at skuffe havegange.

Alligevel beholdt denne lidet barnlige bog sin gyldighed som officielt læregrundlag helt til århundredets slutning. I 1771 blev der imidlertid givet autorisation til en forkortet udgave, som blot var halvt så stor, foretaget af den herrnhutiske præst *Peder Saxtorph* med titlen „Udtog af Dr. Erich Pontoppidans Forklaring, til de Eenfoldiges Nytte uddraget“. De enfoldige må have sat pris herpå, siden henimod en snes oplag kunne se lyset; heraf findes atter en del uregistrerede i Norges biblioteker:⁷⁾ fra

1780 (96 sider som førsteudgaven) 1790, 1791, 1796 og 1802 (alle 120 sider, optryk af det anonyme „forøgede og forbedrede Oplag“ fra 1785).

De mere fremskredne rationalister var dog heller ikke tilfredsstillet ved det saxtorphske sammendrag; man følte selve bogens gammelpietistiske ånd som forældet og dens spørge-svare-form som upædagogisk sammensurium. I 1785 finder vi begge den nye tids hovedmænd, Chr. Bastholm og N. E. Balle, uafhængigt af hinanden i gang med afløsningsforslag. Trods stærke indbyrdes tros-divergenser blev de sat til at samarbejde om en fællesløsning, og 1791 var den såkaldte „Balles Lærebog“ klar til udsendelse. „Der siges nu, at vi skal have en ny tro“, forlød det ude på landet.⁸⁾ Tre år efter opnåede den approbation, og hermed var Pontoppidan stødt fra tronen. Ej heller dette foregik uden protest. Navnlig holdt de „stærke jyder“ på Horsens-Vejle-egnen hårdnakket ved deres Pontoppidan, ligesom ved deres kinglyske salmebog. Da striden ikke er uden historisk og psykologisk perspektiv, skal dens hovedfaser omtales.

Allerede den første folkelige vækker, Peder Frandsen i Uldum-Langskov (med tilnavnet Rytter for sin fortid som dragon i Randers) byggede sin bodsforkyndelse på Luther i Pontoppidans udtolkning, idet han anklagede Balles bog for at vise vej til Helvede.⁹⁾ En søn af den sognefoged, hos hvem Peder Frandsen havde tjent, blev senere sammen med smeden i Korning hovedmanden bag en organiseret demonstration mod Balle, i hvis pligtlære man især savnede en klar fordømmelse af de såkaldte „mellemting“ (dans, spil etc.). I 1812 kom det til en flerårig proces, hvorunder forældrene holdt deres børn både fra at gå i skolen og til præsten; de straffedes med hårde mulkter og udpantning, men gav sig ikke. I 1830 gik det løs på samme måde i Øster Snede; børnene fik ikke den forhadte Balle med i skole, kun Pontoppidan og den gamle katekismus. Myndighederne svarede med bøder og udpantning, og konflikten vakte megen opmærksomhed. „Hvo skulde troet, at gamle Balle endnu i sin Grav skulde være bleven en saadan Kietter, at man ikke tør lade Børn læse hans Lærebog? Og hvo skulde troe, at de, der saaledes forkiettre Andre, og anstifte alle disse Bevægelser, selv skulde været bleven til Kiettere endog in articulis fundamentalibus?“ Sådan skriver J. P. Mynster hovedrystende i et brev til en af sine venner, efter at han 1834 var blevet biskop.¹⁰⁾ Men i Bredstrup ved Fredericia sad en sympatisør, pastor Hans Agerbek, der blev kaldt „de helliges ven“, og til hvem de ikke sjældent vandrede den fire mil lange vej for at høre en styrkende prædiken. I et brev til Peder Hjort i Sorø skildrer han senere sine indtryk af de vakte og kalder Pontoppidans Forklaring for „deres symbolske bog“.¹¹⁾ Et endnu nærmere øjenvidne er den siden som ord-

sprogsamler bekendte Edvard Mau, der ved samme tid virkede som kapellan i Grejs; han fortæller i nogle optegnelser herom:¹²⁾

„En Søndag kom nogle af de saakaldte 'stærke' fra Øster Snede Sogn i Grejs Kirke, og jeg fulgte med dem hjem til Gammelsole, hvor jeg forefandt en talrig Forsamling hos Gaardmand Christen Andersen. Jeg var virkelig saa selvtilidsfuld, at jeg bildte mig ind at kunne udøve nogen heldig Indflydelse paa dem til at rette deres forfærdelige Ensidighed og, jeg kunde næsten sige, Afguderi med visse Bøger (Pontoppidans Forklaring). Jeg oplæste nogle af mine Prædikener for dem, og dem var de godt fornøjede med; men da jeg saa vovede at tage Balles Lærebog i Forsvar og foreholdt dem Balles ærlige Bekjendelse af Frelseren og hans alvorlige Kamp mod Fjenderne paa hans Tid; da brød Stormen løs, og en af Kællingerne sagde, at hun havde brændt Balles Lærebog, og den fortjente heller ingen bedre Medfart!“

Konens ord skulle blive profetiske for hvad der videre skete. Efter ni års kamp opnåede Østersnederne, at deres børn måtte undervises hjemme efter Pontoppidan mod at de mødte på skolen til overhøring (en ret som folkeskoleloven af 1814 hjemlede); og efter at de „stærke“ i 1845 fik flertal i sogneforstanderskabet, skred de til modaktion. De nye sogneforstandere beslaglagde i skolerne alle såkaldt ugudelige (dvs. verdslige) bøger for at overgive dem til præstens dom; og da de naturligvis ikke fik medhold her, men dømtes af retten til at tilbagelevere de fjernede skolebøger, *brændte* de dem, inden herredsfogden kunne nå at afhente dem. Sagen gik helt til Højesteret, der pålagde dem bøde og erstatning, men de svarede i en aviserklæring: „Vi vare 112 Beboere i Sognet, som ønskede Guds Ords Reenhed i Skolerne, og vi 5 vare i Sogneforstanderskabet, da vi brændte Bøgerne; thi vi ansaae det for Embedspligt at holde Sjeleforgivt af Skolerne . . . Det, vi skrive, skrive vi ikke fordi vi lide Uret, men paa det at vor Iver og Nidkjærhed for Guds Ord, imod Fabler og Fortællinger, kan vorde aabenbar hos Eder for Guds Aasyn.“¹³⁾

Så hårdt kunne det gå til i menigmands kamp mod rationalismen. Den kuriøse affære får perspektiv, hvis man med kirkehistorikeren Hal Koch ser den hele bevægelse som bondealmuens første selvstændige rejsning mod gejstligheden, et varsel om den kommende folkelige frigørelse. Men paradoksalt nok kom hovedværnet for den rette tro til at bestå i den selv samme fortolkning, som et århundrede forinden var blevet dekretet af øvrigheden og kun nødtvungent akcepteret af de ortodokse gammellutheranere.

Forholdene afspejles tydeligt ved en betragtning af de senere udgaver af Forklaringen. Mens Saxtorphs lille udtog forsvinder efter 1802, ud-

gives den ægte og hele Pontoppidan i *Horsens* både 1842, 1846, 1860 og 1878. At Balles konfirmationsbog i mellemtiden er afløst af Balslevs (1849, atter i spørgsmålsform) gør ingen forskel. En København-udgave fra 1902 – trykt med fraktur! – har samme baggrund; den kom til på initiativ af en jysk boghandler, der som følge af Vajsenhusets eneret søgte om tilladelse til at lade et nyt stort oplag trykke.¹⁴⁾

Kort derefter blev præsten L. C. Petersen forflyttet til et af de „stærke“ sogne (Hedensted), og han har i et lille mindeskrift¹⁵⁾ skildret, hvordan det et godt stykke ind i det nye århundrede gik til i egnens privatskoler. Man tillod ikke så verdslige og unyttige fag som geografi og historie, endsigte gymnastik; som ABC fungerede Luthers Lille Katekismus, som læsebog en ældgammel oversættelse af Det nye Testamente. Hovedhjørnen var Pontoppidans *Forklaring*, en lærebog, siger L. C. Petersen, „som sandelig ikke er til at kimse ad. Hvis denne Bog var i en kyndig og forstaaende Lærers Haand, vilde den – trods alt, hvad der kan siges imod den ud fra en Nutidsbedømmelse – dog kunne være et brugeligt Grundlag for Lærebogsundervisningen i enhver Skole den Dag i Dag“. Men den rare gamle Hedensted-lærer kunne man nok hverken kalde kyndig eller forstående. Lad os overvære en eksamination, sådan som pastor Petersen oplevede den i tiden omkring 1910:

„Maa vi høre lidt Bibelhistorie?“ siger jeg som Skolekommissionens Formand. – ‘Ja, vi har jo egentlig ikke lært saa meget Bibelhistorie,’ svarer Læreren, ængstelig for at føre Børnene ind paa dette Gebet. – Jeg: ‘Det er lige meget, lad Børnene fortælle, hvad de har Lyst til og kan, men hvad har De gennemgaaet med dem?’ – Læreren: ‘Saadan lidt i det gamle Testamente her og der, men i det ny Testamente er vi ikke kommet ret langt.’ – Jeg: ‘Børnene véd vel noget om Julen, og hvorfor det blev Jul; lad os høre lidt om det.’ – Og saa hører vi lidt om Julen, og hvorfor det blev Jul, men kom just ikke i Julestemning for det. – ‘Men nu i Pontoppidan – hvad har Børnene haft for dér i det sidste Aar?’ – Alene den blotte Lyd af Pontoppidans Navn opliver den gamle Privatlærer kendeligt; thi her er han parat til at tage, hvad det skal være, og her har han gennemgaaet en Bunke af de 759 Paragraffer med Spørgsmaal og Svar. Og her er han paa den sikre Side; thi Kunsten bestaar, som alt berørt, ikke i at katekisere eller samtale med Børnene, men ganske simpelt kun i at spørge dem med Bogens Ord og modtage Svarene fra dem med Bogens Ord. Med de flinke – særlig Pigerne – gaar det strygende med Svarene, som Læreren kontrollerer Rigtigheden af med den aabne Bog i Haanden foran sig. Og Svarene afleveres i en egen syngende Tone, med en vis ubestemmelig Rytme. Det vil da sige, naar

de uden Standsninger kan remse det udenadlærte Svar op. Anderledes, hvor Eksaminanden ikke er stiv i Papirerne, og Svaret møjsommeligt maa hales ud af ham! Men underligt er det alligevel at være Vidne til den Alvor, hvormed Lærer og Børn tager det med denne Lærebog. De forstaar ikke saa ret meget af det udenadlærte, som de remser op, hvad man let opdager ved at afbryde Eksaminationen ved at gøre et Par simple Stikspørgsmaal. Men 'de stærke' véd det godt selv, at det forholder sig saaledes. Men de har gjort sig den Theori at det gør ikke saa meget, at de ikke forstaar ret meget af Pontoppidan, mens de gaar i Skole; men kan de deres Pontoppidan udenad fra Skolen, skal de nok faa Brug for det, de har lært udenad, senere hen i Livet, og saa først kommer de rigtigt at elske deres Lærebog."

Selvom L. C. Petersen havde megen respekt og sympati for denne kraftige kristendom, indså han dog det berettigede i de tiltagende klager over, at børnene fra disse skoler manglede de elementæreste kundskaber. I 1912 bistod han ved en reformering af Hedensted privatskole, og kort efter fulgte de øvrige eksemplet. Men i religionsundervisningen – hvor loven om privatskoler stiller forældrene frit – holdt Pontoppidan skansen. Og endnu så sent som i 1953 udkommer Forklaringen i Vejle, udgivet af de private skoler i Øster Snede og Løsning!

Dette er imidlertid intet ved siden af det seje efterliv, Pontoppidans Forklaring har haft i Norge. Nævner man navnet „Pontoppidan“ for en nordmand, vil han aldrig tænke på vor store romanforfatter, som på det nærmeste er ukendt nord for Skagen, derimod efter al sandsynlighed på hans fjerne pietistiske slægtning – ganske særlig dersom vedkommende er vest- eller sørlænding. Det er ikke let at forklare dette forhold udtømmende. At den gamle hofpræst fik stærke tilknytninger til Norge – som biskop i Bergen, hvor han bl. a. forfattede et norsk dialektleksikon og en stor naturhistorisk beskrivelse af landet¹⁶⁾ – har højst kunnet få betydning for specialister som sprogfolk eller topografer. Når hans Forklaring slog afgørende igennem hos den norske almue, kan det naturligvis hænge sammen med, at han i sin bispetid sørgede for at få den grundigt indarbejdet på Vestlandet; men når den har holdt sig så længe i konkurrencen med andre, mere „tidssvarende“ fremstillinger, må det have dybere årsager. Ivar Welle peger i sin norske kirkehistorie på sociologiske faktorer. „Det ser ut til at Danmarks store bybefolkning og overklassen på landet snart ble grepet av rasjonalismen og derfor ikke ville tåle Pontoppidan. De tilsvarende klasser i Norge forsøkte nok også å kaste hans åk av seg, men de var få, og de norske småbønder ville ikke

slippe sin stærke barnelærdom, især etter at den hadde fått livets besegling i haugianismen.¹⁷⁾

Også den særlige modsætning mellem almuen og en dansk-uddannet, fremmedtalende øvrighed har nok spillet en rolle, ligesom overhovedet en folkepsykologisk forskel kan gøre sig gældende – tendensen til en mørkere, mere samvittighedstynget livsindstilling. Men hvordan man nu end vil bedømme den norske folkekristendom i forhold til den danske, kan der ikke herske tvivl om, at Hans Nielsen Hauges forkyndelse omkring 1800 – på et tidspunkt, da den officielle rationalisme begyndte at mærkes ud i det menige præsteskab – fik stor betydning for Pontoppidanforklaringens skæbne. Hauge mente selv at forkynde den gamle, rene lære i overensstemmelse med Pontoppidan; fordømmelsen af verdslige fornøjelser, kunst og luksus ligger ganske i forlængelse af Forklaringen, som i spørgsm. 225 udtrykkelig forkaster „romaner og løsagtige elskovsbøger eller -billeder“. At Hauge i sin borgerlige kaldsfølelse og vindskibelihood skilte sig fra den ældre pietismes verdensforsagelse, spillede i denne sammenhæng mindre rolle; det væsentlige var hævdelser af den rette katekismulære imod de rationalistiske præster. Og her blev Forklaringen, som alle havde fået indpodet gennem skole og konfirmation, det solideste bolværk; den var en bekræftelse af livets streghed, en indvielse til de hårde kår som småbønder og fiskere måtte friste i karrige egne. Sådanne steder blev „Pontoppidan“ næsten et helligt navn, hvormed man kunne opkalde sine børn ligesom efter Paulus eller Elias. Det er utvivlsomt taget ud af virkeligheden, når Kielland i sin skildring af Stavangers haugianere i „Skipper Worse“ lader en af konfirmanderne, en bleg ung gut, hedde Erik Pontoppidan! Det vidner om samme trofaste vedhængen ved fædrenes opbyggelsesskrifter, som vi så i Jylland; stærkest genfinder vi den netop hvor haugianismen bredte sig, i Syd- og Vestnorges afsides bygder, hvor nye signaler fra Christiania eller København har vanskeligt ved at trænge ind. Her har den uforkortede Pontoppidan kunnet holde sig i hævd helt til vore dage.

Men ellers er det Saxtorphs udtog, som dominerer den norske konfirmeringsforberedelse gennem tiderne. Det viser at bogen også indenfor gejstligheden havde sine tro tilhængere. Det lykkedes aldrig Balles lærebog at fortrænge den, selvom denne vandt indpas mange steder, navnlig i byerne, enten som erstatning for eller som tillæg til „udtoget“.¹⁸⁾ De ikke få forsøg, som op igennem det 19. århundrede gøres på at affatte en afløsningsbog i rationalistisk eller anden ånd, ender gerne med, at kirkemyndighederne trods alt holder fast ved Pontoppidan eller Saxtorph, eventuelt lader de veltjente fremstillinger få en ansigtsløftning.

Det første afløsningsforsøg skyldes pastor S. G. Abel i Gjerstad (Aust-Agder), en moderat oplysningspræst, hvis „Religions-Spørgsmaal“ (Kbh. 1806) fremhæver fornuften ved siden af åbenbaringen og værdien af praktiske kundskaber foruden troslærdommen; de sociale pligter indskræpes, mens fordømmelsen af dans og skuespil glider ud, såvel som anbefalingen af faste.¹⁹⁾ Så følger slag i slag C. M. Legangers Lærebog ved de Unges Undervisning til Confirmation i Eidsvold Menighed (Christiania 1810), L. Oftedahls Forklaring over Luthers Katekismus (Christiansand 1814), S. Kildals Religionslærebog (Christiania 1818), J. S. Garmanns Ledetraad (nærmest for skolelærere ved konfirmandundervisningen, smst. 1822), J. A. Willes Spørgsmaal til Luthers Catechismus, hvoraf Kgl. Bibl. ejer forfatterens dedikationseksemplar til Grundtvig (smst. 1826), og C. Kamstrups „Christendommens Kjerne“ (smst. 1829). Men ingen af dem havde synderligt held med sig. Det er „det befalede Udtog, der for nærværende Tid bruges som Grundvold ved Religionsundervisningen i hele Norge“, kan Drammen-læreren Halvor Foslund skrive 1829 i sine „Scener hentede fra Livets Skueplads“.

Alligevel var myndighederne opmærksomme på, at mange sognepræster nærrede ønske om at udskifte gamle Pontoppidan og hans aflægger. Året forinden havde kirkeministeren gennem biskopperne udstedt en opfordring til de præster, som måtte føle evner og kald dertil, om enten at omarbejde Saxtorph eller forfatte en ny katekismusforklaring. Der indkom en halv snes forslag, men intet af dem opnåede anbefaling af det teologiske fakultet. Heller ikke den bekendte provst Nicolai Wergeland, digterens fader, fik godkendt sin „Lærebog i den evangelisk-luthersk christelige Religion“ (1836), omend den blev optrykt flere gange og benyttedes på sine steder helt hen i 1850'erne. Det kan tilføjes, at Henrik Wergeland selv, med sin udogmatiske rationalisme, var en endnu mere svoren fjende af Pontoppidan og hans væsen. „Af Alt, rørende mig Selv eller Andre, ærgrer jeg mig mest over Pontoppidans Forklaring. Der er intet Andet, som jeg hader . . .“ skriver han i et brev fra 1832,²⁰⁾ og hans skrifter indeholder talrige udfald mod denne landsskadelige „Sværmer“, „Mester Erik“ eller „Pontoppi-danen“ med hans „Dunkelhed og tvære Stil“. I den versificerede „Normandens Katechismus“ fra 1845 hedder det:

Just hvad der var godt for vore Fædre
 bør vi have endnu bedre.
 Min Tipoldefar og Pontoppidan
 sig passed nok bedre end jeg og han.

– Den kirkeministerielle opfordring fra 1828 havde altså ikke kunnet skaffe efterslægten nogen bedre afløser. Departementet lod i stedet ned-sætte en kommission under ledelse af teologen Jens Kaurin, og resultatet forelå omsider i to bøger, som begge autoriseredes 1843: dels en lettere revision af Saxtorph, dels en gennemgribende omarbejdelse af selve Pontoppidan. Alle ældre udgaver skulle være ude af brug i løbet af fem år.

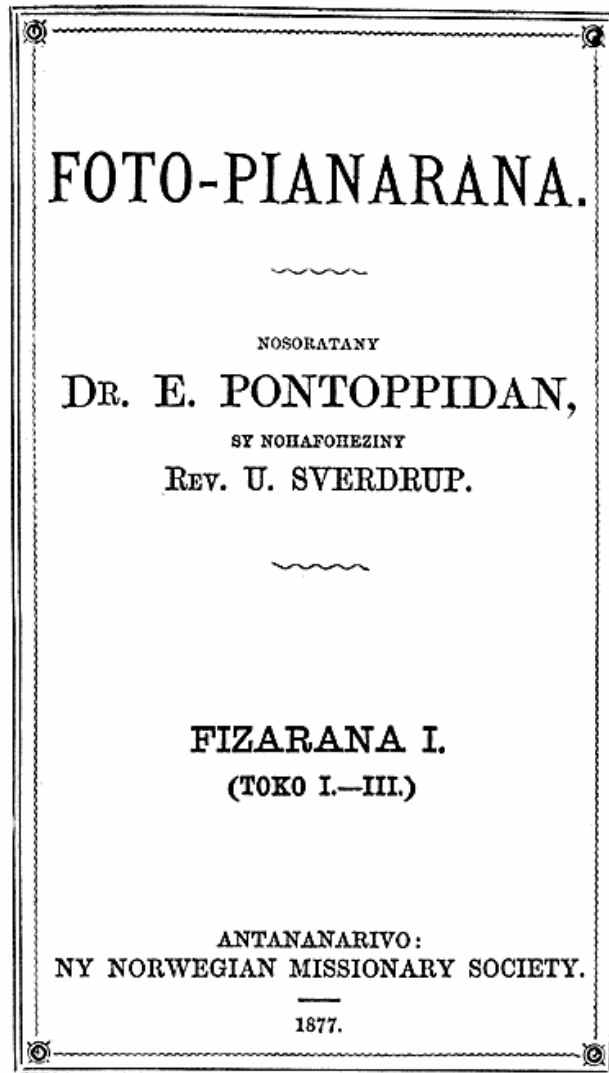
Navnlig den sidstnævnte, den såkaldte „omarbejdede forklaring“, kom imidlertid til at rejse den voldsomste opposition. Kommissionens universitetsrepræsentanter havde ønsket at supplere sig med grundtvigianeren pastor W.A.Wexels, og det blev ham der måtte stå som prügelnabe for de nye lærdomme, selvom også Kaurin var grundtvigsindet og bar ansvaret for selve affattelsen. Modstanden kom især fra anti-grundtvigske lægmandskredse. Den rettede sig mod fremhævelsen af det mundtlige ord i stedet for bibelordet, mod det mildere syn på skrøbelighedssynder og verdslige foreteelser, men fremførte alt mod et enkelt punkt: læren om Kristi nedfart til Helvede. Ifølge Pontoppidan forkyndte Frelseren her *dommen* for de fortabte, i omarbejdelsen derimod *evangeliet* – dvs. at muligheden for en omvendelse efter døden blev ladet åben, hvad der atter borttog nødvendigheden af at omvende sig i dette liv. Omkring dette kapitale spørgsmål udviklede sig fra 1845 en tolvårig fejde, som i hidsig lidenskab intet lod tilbage at ønske.²¹⁾ Arne Garborg hentyder hertil i fortællingen „Fred“, hvor hovedpersonen, den pietistiske bonde Enok Haave på Jæren, erklærer at der er to „Forklaringer“, en rigtig og en forkert:

„De veit, der skal koma falske Kristi og falske Profetar i dei siste Tidene. Og dei skal vera so fine og sløge at dei skal forføra dei utvalde au, um det var mulegt. Denne Presten Wexels er nok slik ein falsk Profet . . . han er komin so langt at han trur der er Naade for deim, som er i Helvite. Og dette hev han endaa sett inn i Forklaringi si, so dei einfaldige skal tru det er det reine Gudsord!“

Garborg kendte tidens stemning på første hånd gennem sin religiøst grublende far. Og modstanden mod den nye lærebog viste sig så stærk, at en generel indførelse af den simpelthen måtte opgives. I 1852, mens fejden var på sit højeste, kom en kgl. resolution der tilbagekaldte den tidligere bestemmelse og tillod menighederne at bruge deres gamle forklaring. Grunden var (ifølge den norske kirkehistoriker Einar Molland²²⁾) ikke blot regeringens frygt for frimenighedsdannelse, altså en kirkelig revolution, men også frygten for *politisk* revolution – man havde februarrevolutionen i frisk erindring, og året forinden var den første organiserede arbejderbevægelse blevet slået ned. Så dybt var altså Pontoppidan be-

fæstet i folket, at et forbud ville kunne bringe landet på oprørets rand! – I mellemtiden var foretaget andre omarbejdelsesforsøg (bl. a. af Fr. Rode, Skien 1840, og A. Bull, Arendal 1845); ingen kunne dog slå den „rigtige“ af marken, og der fremkom en hærskere af uautoriserede udgaver rundt om i landet, både af den store Forklaring og særlig af det lille Udtog. Efterhånden erkendte også kirkestyrelsen det uheldige i den nye omarbejdelses uformidlede blanding af gammellutherdom og grundtvigianisme; nogle præster foretrak at bruge deres egne håndskrevne katekiseringer (i Trondheim Skolemuseum findes en sådan fra Klæbu 1851), og betegnende for den forvirrede situation er, at en Bergenskapellan 1853 fandt det påkrævet at udsende en forklaring med noter til den omarbejdede Forklaring. Endelig i 1865 blev der givet autorisation til en modereret bearbejdelse af udtoget ved pastor *H. U. Sverdrup* i Balestrand. Som rådgiver og medarbejder i det delikate forehavende havde han sin kapellan, Fr. Schiørn, og Oslo Universitetsbiblioteks exemplar af førsteudgaven fra 1864 bærer Sverdrups dedikation til ham „som den der har en stor Deel i denne Bog“. Den udkonkurrerede en samtidig bearbejdelse ved overlærer Volrath Vogt (i Christiania Katedralskoles program) og fik i den følgende tid megen udbredelse. Også uden for Norge nåede Sverdrup. Da den store udvandringssølge tog fart i de påfølgende år – med et årligt emigranttal på over 10.000 – blev hans bog anvendt i de nystiftede norsk-amerikanske menigheder. Ja gennem den norske hedningemission nåede den så langt som til Madagascar (se ill.).

Diskussionen var dog ikke afsluttet dermed. I 1860 var der vedtaget en ny skolelov, som påbød faste lokalskoler i stedet for omgangsskoleformen; derigennem fik spørgsmålet om kristendomsundervisningen ny aktualitet. Dertil kom, at de grundtvigske skoletanker vandt voksende gehør, efter at den første norske højskole var stiftet i Hamar (1864). Også højskolens modstander, den fremtrædende skolemand Niels Hertzberg i Hamar, var enig i at ønske en virkelig fornyelse af katekismustolkningen; og da han blev leder af det ministerielle skolekontor, kunne der igen ske noget i sagen. Foranlediget af ham udkrev kirke departementet i 1882 en konkurrence om en ny religionslærebog „med samme Troskab mod vor Kirkes Bekendelse som Pontoppidans Forklaring, men i en kortere og for Barnet mere tilgængelig Fremstilling“. Der indkom ikke mindre end 21 prøver, hvoraf en del blev trykt; af disse fremtræder forslagene fra lærer G. Amundsen, lærer Hans Mo (på landsmål), pastor Oscar Moe (anonymt), pastor L. Ottesen, biskop J. Tandberg og den førnævnte overlærer Vogt som bearbejdelser af Pontoppidan med dennes navn på titelbladet (alle udkommet 1884–85). Også en kapellan

Titelblad af udgave på madagassisk, „Forklaring skrevet af dr. E. Pontoppidan og forkortet af pastor U. Sverdrup, 1. bd. (1.—3. del)“ (tilhører Misjonsskolen, Stavanger). Hel st. Antananarivo er en tidligere betegnelse for Madagascars hovedstad Tananarivo.

helt oppe fra Tromsø, O. Thinn, deltog med et udtog af Forklaringen, idet han gik ind for at bevare så meget som muligt af det hævdevundne, blot med stærkere typografiske opdelinger og fremhævelser; han bilagde et hæfte med prøveopsætning han havde udsendt herom („Gamle Pontoppidan i ny Skikkelse“ 1882). I forvejen havde en præst og en lærer

på egen hånd gjort „et forsøg“ med at udsende en tilretning af forklaringen (L.W. Schönheyder og O. Jensen: *Forklaring af Luthers lille katekismus væsentlig efter Pontoppidan*, 1881, 3. udg. 1885). Der blev nu nedsat et bedømmelsesudvalg med den teologiske professor A. Chr. Bang som formand.²³⁾ Men det gik ligesom forrige gang – man kunne ikke enes om noget af de indsendte forslag, og komiteen måtte selv i gang med at realisere den tiltrængte lærebog. Hertzberg gav sit besyv med i et lille skrift „Manglerne ved Pontoppidans Forklaring og Principperne for en ny“ (1885); han vil have den barnlige tilegnelse lettet ved at man undgår det altfor dogmatiske og doktrinære og indfletter illustrerende eksempler fra bibel- og kirkehistorien.

Et mere pædagogisk håndlag viser da også de nye katekismusbøger fra 1890'erne. Professor Bangs „Forklaring“ blev til på ministeriel opfordring og godkendtes 1891; dog vakte den atter polemik i det stridbare norske kristenfolk, og dens hårdeste angriber, pastor Th. Klaveness, endte med at udgive sin egen katekismusforklaring (1892). Samtidig kom en tilsvarende, direkte efter „Sandhed til Gudfrygtighed“, af N. J. Laache. Den der løb af med sejren, var imidlertid præsten og politikeren *J. R. Sverdrup*, søn af den ovennævnte H. U. Sverdrup. Efter faderens død foretog han først en anonym forkortelse af hans bearbejdelse af Saxtorphs udtog og fik den autoriseret (1893); denne udgave, hvori Pontoppidans navn er bevaret i titlen, hvor mange kokke der end er om anretningen, har efter den norske bogfortegnelse opnået 22 oplag indtil 1936. Men nogle år senere udgav Sverdrup d. y. i eget navn en *omarbejdet* forkortelse af faderens forklaring – i to varianter, nemlig kombineret enten med faderens oversættelse af Luthers Katekismus eller med A. Chr. Bangs oversættelse. Og det er denne sidste bog – der altså stadig har forbindelse tilbage til Pontoppidan, skønt han selv nu er forsvundet fra titelbladet – som efter autoriseringen 1897 (med senere fornyelser) blev den hyppigst brugte af alle norske katekismusforklaringer. Den er yderligere blevet omarbejdet et par gange (af M. R. Dæhlin 1939 og A. M. Hansen 1948) og omsat til nynorsk, sidst 1954. I de senere år er Sverdrup dog blevet distanceret af sin gamle konkurrent Bang, hvis udgave af den lutherske katekismus med tilføjede spørgsmål idag er den sædvanligst anvendte i skolerne og ved konfirmationsforberedelsen.

Tiden og udviklingen har ført med sig, at katekismusforklaringerne er blevet kortere og knappere; navnlig fra skolens side har man ønsket at spare børnene for terperiet af de ofte uforståelige eller utidssvarende udlægninger. Som eksempel på de sidste nævner den fremtrædende skolemand O. Eftestøl i en artikel fra mellemkrigsårene spørgsmålet om *arbej-*

det, der besvares således: „Gud vil forsørge mig ved mit arbejde; derfor skal jeg arbejde uden bekymringer og være tilfreds med det Gud giver mig“ – og tilføjer ironisk, at „efter denne opskrift greier det sig nok både med arbejdsløsheden og fattigdommen og alle de store sosiale problemer – bare vi leser Pontoppidan godt. Sett de arbejdsløse og de fattige til å repetere Pontoppidan! Akk ja!“²⁴)

Alt dette har ikke hindret, at der fra tid til anden stadig kunne trykkes uforkortede nyudgaver af den ærværdige forklaring; i øjeblikket forhandles to, foranstaltet dels af Den evangelisk-lutherske Frikirke, som lige siden sin oprettelse 1872 har brugt den i sine skoler, og dels af den norske Indremission (henholdsvis 1954 og 1960, begge i 2. oplag). Den førstnævnte, som er udgivet i Tønsberg og trykt i Moss, er ikke optaget i bogfortegnelsen, og det samme gælder en lang række af de ældre udgaver og oplag, enten de trykkes i hovedstaden eller i provinsen. Når de norske bogfortegnelser efter 1814 sammenlagt anfører ca. 90 udgaver og optryk (imod syv danske i samme tidsrum!), må man regne med at dette antal kun udgør en brøkdel af det virkelige. Heller ikke Ehrencron-Müllers fortegnelse i forfatterlexikonnet (der er fordelt noget inkonsekvent i artiklerne om Pontoppidan og Saxtorph) giver mere end en svag anelse derom. Ved en undersøgelse i de større norske biblioteker har der kunnet konstateres ikke færre end 146 norske udgaver og oplag, som *hverken* er registreret hos Ehrencron-Müller eller i Norsk Bokfortegnelse, hvortil kommer 16 norsk-amerikanske udover de to, som Ehrencron-Müller anfører, samt 3 fra Madagascar, altså sammenlagt 165. I et tillæg nedenfor redegøres nærmere herfor. Sandsynligheden taler for, at endnu flere ville komme for dagen, hvis det lod sig gøre at finkæmme Norges præstegårde og bygdebogsamlinger.

Vi forstår nu, at „Pontoppidan“ norden for Skagerrak er et begreb, et symbol. Gennem hele den periode hvor det norske folk blev sig bevidst og vågnede til selvstændighed, var denne bog barnets og den unges første møde med troens verden. En alvorsfuld og krævende kristendom, der syntes at sige: vælg mig eller forkast mig! Mens man i Danmark tidligt gik over til mere moderate og fornuftprægede afløsere, fik den folkelige vækkelse i Norge, haugianismen, befæstet Forklaringen så solidt, at den kunne overleve bevægelsen selv og blive en næsten uudryddelig åndelig magtfaktor. På den har man levet, og mod den har man stredet; ikke alene Wergeland, men så at sige hele den radikale falanks af forfattere har i „Gammel-Erik“ set indbegrebet af livsfjendsk dogmatik og missionsk mørke: fra Garborg og Nils Kjær frem til Hoel og Øverland. Den danske pietist fra fordums dage, hvis navn i hans hjemland – bortset

fra Øster Snede og omegn – højst huskes i forbindelse med hans „Danske Atlas“, har ved et spil af omstændigheder virket som et langvarigt ferment i norsk trosliv, æggende til tilslutning eller angreb. Man fristes til heri at se endnu et udslag af den latente dramatik i norsk folkekarakter.

Lad det tilslut være tilføjet, at gamle Pontoppidan heller ikke er ukendt i vort svenske broderige. Ehrencron-Müller (inclusive supplementer) opregner 9 oversættelser af Forklaringen i årene fra 1764 til 1861; hertil kommer en oversættelse af Saxtorph („Uddrag“) trykt i Falun 1843. Mange af hans opbyggelige skrifter er udkommet rundt om i svenske byer, helt op til Umeå; Kungliga Biblioteket i Stockholm besidder hen imod en halv snes sådanne provinsoversættelser, der ikke kendes i forfatterlexikonet. Navnlig har hans tyske opbyggelsesbog *Heller Glaubens Spiegel* 1727 (dansk oversættelse 1740) været yndet i Sverige. Af „Härliga Trosspejel“ kom 10 udgaver 1766–1890, en anden oversættelse „Klara tros-spejel“ kom i 3 oplag 1856–62, og en ny udgave fra 1942 kunne udsendes for tredje gang i 1960. En oversættelse fra svensk til finsk (Helsinki 1851) er fornylig indgået som gave til Kgl. Bibl., og biblioteket besidder ligeledes en udgave besørget af en dansk-amerikansk menighed i Chicago 1877. Også i Norge er Trosspejlet selvfølgelig blevet optrykt gentagne gange, sidst 1935; af dette og Pontoppidans øvrige opbyggelsesskrifter optager bogfortegnelsen fra 1814 til dato ialt 20 udgaver, om man dertil regner en oversættelse af den moraliserende roman „Menoza“ fra 1931 og et uddrag af hans salmebog 1952. Man kan trygt fastslå, at ingen opbyggelig forfatter har præget kristenlivet i Norden i samme grad som pietisten Erich Pontoppidan. Og for Norges vedkommende må man nok give et moderne værk om norsk kirkeliv medhold i, at ingen bog næst efter Bibelen selv har haft en sådan betydning som hans Forklaring.

BIBLIOGRAFISK TILLÆG

Nedenfor anføres udgivelsessted og -år for 165 norske udgaver og oplag af Pontoppidans Forklaring (eller af udtog deraf), som findes i Kgl. Bibl. eller i offentlige norske biblioteker, og som ikke er registreret i Norsk Bokfortegnelse eller i Ehrencron-Müllers Forfatterlexikon.

I. UDKOMMET I NORGE

A. Uforkortede (med titlen „Sandhed til Gudfrygtighed“ eller „Forklaring til Luthers Katekismus“):

Oslo 1955. – *Bergen* 1825. – *Christiansand* 1817, 1820, 1832, u.å. (ca. 1835), 1837, 1842, u.å. (ca. 1845), 1847, 1849, 1854, 1864, 1957. – *Egersund* 1906. – *Egset* (Norges

første trykkeri på landsbygden, oprettet 1809²⁵) u.å. (før 1843), 1847. – *Kragero* 1896 (udg. af Den evangelisk-lutherske Frikirke). – *Stavanger* 1838, 1856, 1864, 1876, 1888, 1906. – *Tønsberg* u.å. (bogen blev af Jarlsberg menighed indkøbt i materie fra Amerika, men der manglede nogle ark, som tryktes i Tønsberg Aktietrykkeri), 1954 (udg. af Det evangelisk-lutherske Kirkesamfund).

B. Forkortede (dvs. Saxtorphs udtog eller Sverdrups bearbejdelser, sml. ovf.):

Christiania 1795 (dette unikum er indgået som gave i Oslo Univ.bibl. 1938 fra sognepræst W. Neumann, en efterkommer af en af de mange norske udgivere og bearbejdere af Forklaringen), fire udgg. u.å. fra ca. 1810-20 (trykt henholdsvis i Opfostringshuset, hos A. Jensen, Lehmann og Hielm), 1824, 1826 (to forskellige udgg. besørget af Selskabet for christelige Undervisnings- og Andagtsbøgers Udgivelse), s.å. (med tilføjede anmærkninger af J. A. Wille), 1828, 1830, 1831, 1832, 1834, 1835, 1836 (tre forsk. udgg.), 1837, 1838, 1840, 1841, 1842, 1844 (to forsk. udgg., hvoraf Ehrencron-Müller nævner en), 1845 (tre forsk. udgg.), 1846, 1847, 1848 (tre forsk. udgg.), 1851 (to forsk. udgg.), 1852, 1854, 1855, 1856 (to forsk. udgg.), 1857, 1860 (to forsk. udgg.), 1862 (to forsk. udgg.), 1863, 1865, 1871, 1872, 1873 (lappisk oversættelse ved prof. J. A. Friis; i Oslo Univ.bibl. findes et interfolieret exemplar af Stockfleths lappiske overs. med Lars Hættas rettelser, som ligger til grund herfor), 1874, 1875, 1882, 1891 (to forsk. udgg.), 1892 (to forsk. udgg.), 1896, 1899, 1903, 1918 (optryk af Friis' lappiske overs.).

Arendal 1840, 1849, 1856. – *Bergen* 1841, 1842, to udgg. u.å. (ca. 1853), 18[5]8, 1862 (forsk. fra de i Ehrencron-Müller og bogfortegnelsen nævnte). – *Christiansand* 1833, 1836, 1839, u.å. (ca. 1840), 1843, 1845, 1847, 1849, 1855, 1860, 1862. – *Drammen* 1838, 1840, 1843, 1845, 1846, 1852. – *Egset* 1840. – *Frederikshald* 1858. – *Kragero* 1896. *Laurvig* 1855, 1856, 1860, 1862. – *Levanger* 1861. – *Skien* 1845 (to forsk. udgg.), 1858. – *Stavanger* 1836 (to forsk. udgg.), 1845 (to forsk. udgg.), 1854, 1855 (fire forsk. udgg.), 1856, 1857, 1864, 1872, 1873, 1881, 1886, 1892. – *Trondhjem* 1848, 1862, 1864. – *Ålesund* 1860.

II. UDKOMMET UDENFOR NORGE

A. Uforkortede:

Decorah, Iowa 1903 (udg. af Den norske synode). – *Minneapolis* 1914.

B. Forkortede:

Chicago 1892, 1895, 1907 (udgaver af en engelsk oversættelse med titlen „Epitome of Erick Pontoppidans explanation of Martin Luthers small catechism, transl. from the Norwegian by Edmund Belfour“). – *Decorah, Iowa* 1889. – *Madison, Wisconsin* u.å. (ca. 1870, udg. af Kirkeaaedet for den norsk-evangelisk-lutherske Kirke i Amerika). – *Minneapolis* 1882, 1890 (købt til Kgl. Bibl. 1950), 1894 (udg. af Konferentsens forlagsforening), 1898, 1900 (engelsk overs. af Sverdrups bearbejdelse), 1902, 1903, 1909 (tosproget), 1920. – *Tananarivo* 1877, 1902, 1904 (udgaver af en madagassisk overs. af Sverdrups bearbejdelse; den tidligste indeholder kun de tre første afsnit).

NOTER

(1) Sml. F. Elle Jensen: Pietismen i Jylland (Teol. Studier V) 1944 s. 25 ff. Et samtidigt vidnesbyrd om de kaotiske tilstande på området giver den senere stiftamtmand i Ålborg Jørgen Bilde i en indberetning fra 1730 (Danske Samlinger IV 1868-69 s. 209). – (2) Erik Pontoppidan II 1933 s. 81. – (3) L. J. Koch i Dansk Kirkeliv 1945 s. 36, 38. – (4) Striden er udførlig behandlet af H. F. Rørdam i Kirkehistoriske Samlinger 5. Rk. I 1901-03 s. 407 og 581. Tøxens egne optegnelser om affæren findes i Kgl. Bibls. håndskriftsamling (Add. 177, 4°). I nyere tid har K. L. Aastrup leveret et indlæg til fordel for Tøxen i Teologisk Tidsskr. 1939 s. 13. – (5) Udgaven 1748 i Norsk Skolemuseums bibliotek (Oslo) og Videnskabernes Selskabs bibliotek (Trondheim), øvrige i UB Oslo.

(6) Museum 1891 I s. 5, J. C. Friberg: En Urtekræmmer 1893 s. 13. – (7) Med uregistrerede menes, at de ikke er fortegnede i Ehrencron-Müllers Forfatterlexikon. I UB Oslo findes nu også oplaget af 1772, som i forfatterlex. er betegnet med en stjerne ∴: uset af Ehrencron-Müller; det er indbundet i tvillingbind med udgaven af Forklaringen fra s. å. (indkommet 1924 som gave fra sognepræst Arthur Bugge). – (8) En sindig sjællandsk bondes ytring til historikeren Laurids Engelstoft o. 1792 (C. F. Wegener: Biografiske Antegnelser om L. Engelstoft 1852 s. 15). – (9) Sml. Hal Koch i Den danske Kirkes Historie VI 1954 s. 97. – (10) Kirkehist. Saml. 4. Rk. IV 1895-97 s. 742.

(11) Udvalg af Breve til P. Hjort, Ny Saml. 1869 s. 378. – (12) Kirkehist. Saml. 4. Rk. VI 1899-1901 s. 661. – (13) Aarhus Stifts-Tidende 14. Aug. 1846. – (14) Kirkehist. Saml. 5. Rk. I 1901-03 s. 735 noten. – (15) L. C. Petersen: Erindringer fra en Præstegerning blandt de stærke Jyder 1923 s. 18. – (16) Sml. min fremstilling Danske i Norge 1953 s. 30. – (17) Kirkens historie III (Norges kirkehistorie), Oslo 1948 s. 127. (18) Sml. A. Chr. Bang: Kirkehistoriske smaaestykker, Kria 1890 s. 281. – (19) Se nærmere Tryggve Dokk: Religios etisk oppseding frå Pontoppidans tid til våre dagar, Oslo 1929 s. 106, hvortil Andreas Brandruds oppositionsindlæg i Norsk teologisk tidsskr. 1932 s. 248. – (20) Samlede Skrifter 5 I, Oslo 1930 s. 134. Sml. Aage Kabell: Wergeland I, Oslo 1956 s. 151.

(21) Refereret i Halvorsen: Norsk Forfatter-Lexikon VI, Kria 1908 s. 583. Striden er sat ind i sin dogmehistoriske sammenhæng hos P. G. Lindhardt: Helvedesstrategi 1958. – (22) E. Molland: Fra Hans Nielsen Hauge til Eivind Berggrav, Oslo 1951 s. 35. – (23) Sml. dennes Erindringer, Kria 1909 s. 249; Dokk a. st. s. 184. – (24) År 1928 efter Kristus. Utg. av Norges landslag for frilynd kristendom, Oslo 1928 s. 153. (25) Sml. R. Sollied i Boken om bøker IV, Oslo 1937 s. 262; H. Arneberg i Norsk Boktrykk Kalender 1938, s. 28-38.